

De schaduw van Cornelis. Cornelis de Witt in de historiografie

‘Over den grooten Dordtenaar Mr. Johan de Witt is reeds buitengewoon veel geschreven, [...] over zijn broeder en lotgenoot, Mr. Cornelis de Witt, slechts in zoover, als het tegen hem gevoerde proces en de moord op beiden 20 Augustus 1672 gepleegd, aanleiding er toe gaven.’(1)

Met deze woorden begon de Dordrechtse archivaris J.L. van Dalen vijftientig jaar geleden zijn biografie over Cornelis de Witt, de ruwaard van Voorne en Putten. Zijn constatering heeft nog altijd niet aan geldigheid ingeboet. Cornelis de Witt (1623-1672) is de geschiedenisboeken ingegaan als de broer van de grote raadpensionaris Johan de Witt (1625-1672), met wie hij tijdens het rampjaar 1672 werd vermoord. Toch heeft hij meer wapenfeiten op zijn naam staan dan alleen de verwantschap met Johan. Cornelis was de leider van de factie-De Witt in Dordrecht en hij ondersteunde het regentenregime van zijn broer, de Ware Vrijheid, op lokaal, nationaal en internationaal niveau. Het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld is zijn deelname aan de Tocht naar Chatham in 1667, waarbij de Engelse oorlogsvloot een gevoelige nederlaag werd toegebracht. Desondanks is Cornelis de Witt vanaf de negentiende eeuw in de historiografie min of meer genegeerd en voor zover er aandacht aan hem is besteed, is hij in een kwaad daglicht gesteld. In biografieën over zijn broer Johan de Witt wordt hij beschreven als arrogant, niet bijster intelligent, opportunistisch en op politiek en militair vlak zou hij niet meer zijn dan de ondergeschikte van de raadpensionaris.

In dit artikel wordt de beeldvorming van Cornelis de Witt in de historiografie geanalyseerd. Er wordt stilgestaan bij de vraag waar zijn negatieve imago vandaan komt en op welke argumenten deze beeldvorming stoelt. De nadruk zal daarbij liggen op de laat negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse geschiedschrijving.

Bij de historiografische analyse is de veronderstelling dat Cornelis door diverse historici is afgeschilderd als een icoon van een slechte regent als uitgangspunt genomen.(2) Onder een icoon wordt hier een van de werkelijkheid afgeleide representatie verstaan, die bepaalde elementen van die werkelijkheid uitvergroot. Iconen kunnen zowel positief als negatief zijn en hoeven geen sympathie op te roepen. Een icoon staat dan ook niet gelijk aan verering van een historische actor, gebeurtenis of verschijnsel, maar functioneert louter en alleen als een positieve of negatieve representatie van bepaalde aspecten van het verleden. Er zal duidelijk worden gemaakt, dat Cornelis als de icoon van de slechte regent een belangrijke rol heeft vervuld in de canonisatie van Johan de Witt tot een held uit de vaderlandse geschiedenis.

Naast de historiografische analyse zal met behulp van een bescheiden bronnenonderzoek worden bekeken welke bezwaren tegen de traditionele beeldvorming vallen in te brengen en of er argumenten bestaan voor een herwaardering van Cornelis de Witt. Op basis van de historiografie dringt zich namelijk de gedachte op, dat Cornelis vanuit een vooringenomen standpunt door zijn geschiedschrijvers is benaderd. Bij het onderzoek staat dan ook de vraag centraal of het harde oordeel van Nicolaas Japikse, één van Johans biografen, over Cornelis' functioneren op de vloot terecht is. Volgens Japikse was Cornelis 'in de belangrijke, hem toevertrouwde opdrachten, bepaaldelijk ook in de deputatiën ter zee, niets [...] dan de uitvoerder van de door den raadpensionaris ontworpen plannen.'(3) Het is hier dus niet de bedoeling de negatieve beeldvorming over Cornelis' karakter te weerleggen, maar om te onderzoeken op welke feiten de voorstelling van zijn militaire functioneren in 1672 gebaseerd is.

Het bronnenmateriaal bestaat uit de briefwisseling tussen Cornelis en Johan uit de periode mei – juni 1672, toen Cornelis gedeputeerde was van de Staten-Generaal op de Nederlandse vloot.(4) De brieven zijn in diverse publicaties over Johan de Witt al eens besproken, maar nog nooit gebruikt om de verhouding tussen Cornelis en Johan nader te duiden. Uit de correspondentie tussen de broers komen drie conflictpunten naar voren over de vloottactiek. Door een analyse van deze conflicten zal aangetoond worden dat op het oordeel van Japikse het nodige valt af te dingen.

Historiografie

De zeventiende en achttiende eeuw

Door het gebrek aan een afzonderlijke biografische traditie is de beeldvorming van Cornelis de Witt in de historiografie alleen te achterhalen via de geschiedschrijving over Johan. Die is in de afgelopen drie en een kwart eeuw sterk veranderd. Ze begon als een heftige polemiek tussen voor- en tegenstanders van de Ware Vrijheid en eindigde, nadat er in de negentiende eeuw consensus was bereikt over Johans positieve bijdrage aan de Nederlandse geschiedenis, als een bijna grenzeloze verering van zijn persoon. In de zeventiende en achttiende eeuw zijn de sporen van de polemiek terug te vinden, bijvoorbeeld in het werk van de oranjegezinde Petrus Valckenier (1641-1712) en de staatsgezinde Jan Wagenaar (1709-1773).

De Witts tijdgenoot Valckenier hield hem in *'t Ververd Europa* verantwoordelijk voor de rampzalige positie waarin de Republiek zich in 1672 bevond. Sinds 1650, schrijft Valckenier, hebben de aanhangers van de Ware Vrijheid de Republiek als ‘dominateurs’ bestuurd. De raadpensionaris was hun onbetwiste leider, ‘die als een Phaëton den wagen alleen bestierde, en meer ontsag usurpeerde in de publieke affaires, als oyt eenig stadhouder hadde gehad [...]’.(5) Net als Faëton, schrijft Valckenier, kwam Johan door zijn hoogmoed gruwelijk ten val. Bijna een eeuw later nam Jan Wagenaar het in zijn *Vaderlandsche historie* op voor de gewezen raadpensionaris. Dat zijn positieve beoordeling van Johan de Witts bewind niet onomstreden was, blijkt wel uit het ontstaan van een heuse pamflettenoorlog, de zogenaamde Wittenoorlog van 1757.(6)

Hoewel er tussen de publicaties van Valckenier en Wagenaar ruim tachtig jaren verschil zit, is er toch een opmerkelijke overeenkomst: Cornelis de Witt speelt bij geen van hen een noemenswaardige rol. De familieband wordt niet als een negatief element van Johans imago gezien, laat staan dat Cornelis wordt voorgesteld als de voornaamste reden van zijn ondergang.

Conciliante geschiedschrijving

In de negentiende eeuw begon de opmars van Johan de Witt in de geschiedschrijving. De waardering die hem ten deel viel heeft alles te maken met het conciliante karakter van de negentiende eeuwse historiografie.(7) Deze vorm van geschiedschrijving houdt in dat tegenstellingen die in het (recente) verleden bestonden minder scherp of zelfs verzoenend worden weergegeven. Voor de Nederlandse geschiedschrijving betekende dit, dat de partijtwisten tussen prins- en staatsgezinden werden verzacht en dat de nadruk werd gelegd op de centraliserende rol van de Oranjes. Dit deed men door aan hoogtepunten uit de geschiedenis van de Republiek, zoals overwinningen uit de Tachtigjarige Oorlog of uit de Engelse Oorlogen overvloedige aandacht te schenken, waardoor dieptepunten minder opvielen. Tevens verketterde men personen die de eenheid in gevaar hadden gebracht – wat dat betreft mag gewezen worden op het negatieve beeld dat de Patriottentijd en de Bataafs-Franse tijd tot voor kort opriep.

De nadruk op eenheid in het verleden had enerzijds tot doel de eenheidsstaat die Nederland sinds 1813 was niet in gevaar te brengen door voorbij te gaan aan de tweespalt uit de zeventiende en achttiende eeuw. Anderzijds werd de bestudering van de Gouden Eeuw, zoals men het tijdperk van de zeventiende eeuwse Republiek ging noemen, gebruikt om er een nieuwe identiteit aan te ontleen. Nederland werd na de Belgische afscheiding geconfronteerd met zijn status van kleine mogendheid en dat was een klap die bij velen hard aan kwam.⁽⁸⁾ De tijd van de Republiek bood de Nederlanders uit de negentiende eeuw voorbeelden voor het heden. De beschrijving van de grootse daden uit de zeventiende eeuw stak de natie een hart onder de riem. Met de conciliante geschiedschrijving werd het verleden dus politiek geneutraliseerd en genationaliseerd. De overwinningen van Maurits en Frederik Hendrik waren evengoed Nederlandse zeges als overwinningen die 's lands vloot op de Engelsen behaalde onder het regime van de Ware Vrijheid.

De grote man van de conciliante geschiedschrijving was Robert Fruin (1823-1899), de eerste hoogleraar vaderlandse geschiedenis. Fruin slaagde erin door zijn positivistisch-liberale benadering van het verleden de geschiedwetenschap tot een zelfstandige discipline te maken. Tijdens zijn professoraat bepleitte Fruin een onpartijdige geschiedschrijving. Hiermee hoopte hij dat de partijschap, die de Republiek in twist had gestort en het land had uitgeleverd aan een vreemde overheerser, voorkomen kon worden. Alleen de wetenschap kon 'de politieke pacificatie en conciliantie tussen de verschillende levensbeschouwingen leiden.'⁽⁹⁾ Fruin heeft zelf niet aan dit ideaal kunnen voldoen. Zijn geschriften werden in de loop van de tijd steeds orangistischer, zelfs monarchaal van karakter; het Huis van Oranje fungeerde bij hem als symbool van nationale eenheid.⁽¹⁰⁾

Hoewel de persoon van Johan de Witt Robert Fruin erg aansprak, heeft hij bijna niets over de raadpensionaris geschreven. Dit was echter wel zijn bedoeling geweest, want Fruin trof voorbereidingen voor de eerste wetenschappelijke biografie over Johan de Witt.⁽¹¹⁾ Die voorbereidingen bestonden uit een systematische bestudering van de briefwisseling van de raadpensionaris. Na Fruins overlijden hebben G.W. Kernkamp en N. Japikse op basis van zijn aantekeningen de correspondentie van en aan Johan de Witt gedeeltelijk uitgegeven.

Nicolaas Japikse

In meerdere opzichten heeft Nicolaas Japikse (1872-1941) het werk van Fruin voltooid. Naast het uitgeven van de brieven van de raadpensionaris schreef hij diens eerste wetenschappelijke biografie, getiteld *Johan de Witt*.⁽¹²⁾ Daarmee heeft Japikse decennia lang de beeldvorming van Johan en vooral van Cornelis de Witt bepaald. Het oordeel dat Japikse over Cornelis velde is bij vrijwel iedere historicus die nadien over de gebroeders De Witt heeft geschreven, terug te vinden.

Japikse is, evenals Fruin en zijn leermeester P.J. Blok (1855-1929), een exponent van de conciliante geschiedschrijving en net als hen stond hij sympathiek tegenover de rol van de Oranjes in de geschiedenis. Zijn waardering zal ongetwijfeld zijn gevoed door zijn benoeming tot directeur van het Koninklijk Huisarchief in 1928. Desalniettemin blijkt uit *Johan de Witt* dat Japikse een middenweg heeft gekozen tussen zijn verbondenheid met het Nederlandse koningshuis en zijn bewondering voor de raadpensionaris. Japikse legde de nadruk op de eigenschappen van zijn protagonist die door zowel prins- als staatsgezinden werden geprezen: zijn onkreukbaarheid, soberheid, moed en standvastigheid. De inspanningen van de raadpensionaris voor de vloot en de successen die daaruit voortvloeiden kwamen de natie natuurlijk ten goede.⁽¹³⁾ In de conclusie van zijn biografie over De Witt komt het loyaliteitsprobleem van de auteur naar voren. Enerzijds vindt hij dat Johan 'de stemming van het grootste deel zijner landgenooten niet had begrepen', maar anderzijds heeft hij de raadpensionaris van een staatsgezinde tot een vaderlandse held gemaakt. Japikse concludeert dat

‘deze groote vaderlander ons altijd [zal] blijven boeien, [...] samen met onze andere staatslieden van beteekenis, met onze vlootvoogden en zeevaarders, onze kunstenaars en mannen van wetenschap [...] die ons een vaste, eervolle plaats in Europa hebben bezorgd en die tevens de hechtste waarborgen bieden voor onze verdere ontwikkeling als zelfstandig volk [...]’(14)

Het beeld dat Japikse van Cornelis de Witt geeft valt het beste af te leiden uit zijn artikel over de ruwaard in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Dit stuk is van belang, omdat Cornelis er in de biografie van zijn broer nauwelijks aan te pas komt. Bovendien ligt hierin de visie tentoongespreid die ten grondslag ligt aan de beschrijving van Cornelis in *Johan de Witt*. De toonzetting van het artikel is nogal negatief en bestaat voornamelijk uit de verklaring die Japikse geeft voor het aandeel van Cornelis in de val van Johan. Cornelis, aldus Japikse, trachtte na afronding van zijn studie ‘spoedig in de regeering [van Dordrecht] tot meerderen invloed te geraken.’(15) Hij maakte zelfs een keer gebruik van een ‘kabaal’ (een groep medestanders zowel onder de regenten als onder de gilden) om zijn herverkiezing als schepen af te dwingen. Hierna gaat Japikse verder en richt vier pijlen op Cornelis: hij was ‘hooghartig in zeer erge mate’, op politiek gebied en zelfs op de vloot was hij ‘niets dan de uitvoerder van de door den raadpensionaris ontworpen plannen,’ Cornelis zocht ‘persoonlijk voordeel’ in zijn regentenfuncties en tenslotte stelt Japikse dat zijn hebzucht hem en Johan veel kwaad heeft berokkend. ‘Eigenlijk was hij meer gehaat dan Johan, wat in 1672 duidelijk te constateren valt. Voor den raadpensionaris merkt men dan hier en daar een gevoel van bewondering, gemengd met medelijden; voor den ruwaard heeft niemand een goed woord over.’(16) In de biografie van Johan de Witt komen de vier punten waarop Japikse Cornelis afreken, terug. Zijn negatieve kanten worden met een zekere regelmaat herhaald, zodat het voor de lezer duidelijk wordt hoe Cornelis zijn broer mee kon slepen in het graf.(17)

Japikse onderbouwt het beeld van Cornelis in *Johan de Witt* met verschillende argumenten. De verschillen tussen de broers worden door hem gepsihologiseerd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de volgende kwalificatie: ‘De hooghartigheid, die ook Johan kon tonen, werd bij den ruwaard tot een zeer in het oog vallende, door niets getemperde eigenschap.’ Door deze eigenschap, vervolgt Japikse, werkte Cornelis zich in zijn geboortestad vaak in de nesten, toen hij, ‘een man van grote ambitie en in talent bij lange na niet de gelijke van zijn broer, te Dordrecht naar invloed ging dingen.’ Johan trad regelmatig op als vreedstichter om de gemoederen in zijn thuisbasis tot bedaren te brengen.(18) Het verschil in karakter tussen Johan en Cornelis wordt in de biografie nog verder uitgediept. De ruwaard volgde op politiek gebied, evenals op andere gebieden, slaafs de plannen van de raadpensionaris. Over Cornelis’ aandeel in de tocht naar Chatham lezen we in *Johan de Witt* dat hij niet het overwicht van zijn broer had op de Nederlandse kapiteins, waardoor het plan niet volledig werd uitgevoerd. Aanvankelijk was het de bedoeling nog verder de rivier de Medway op te varen, aldus Japikse, maar de scheepskrijgsraad achtte de gevaren te groot en Cornelis legde zich daar bij neer. Een ander voorbeeld is de manier waarop de briefwisseling tussen Johan en Cornelis in 1672 door Japikse is weergegeven. Cornelis ontving als gedeputeerde op de vloot van de raadpensionaris aanwijzingen over de te volgen tactiek. Volgens Japikse hadden de suggesties van Johan over de te volgen koers van de vloot om de Engelsen te onderscheppen zoveel invloed, dat zijn broer na het ontvangen van de brieven onmiddellijk de Stevens liet wenden. Dit was niet de bedoeling van de raadpensionaris; hij hield zijn adviezen voortaan voor zich.(19) Japikse schildert Cornelis af als iemand die zich aan de ene kant nogal arrogant gedroeg tegenover zijn omgeving, maar die aan de andere kant onderdanig, bijna slaafs zijn broer gehoorzaamde.

Behalve gepsihologiseerd wordt het optreden van Cornelis de Witt ook gemoraliseerd. Cornelis probeerde volgens Japikse financiële munt uit zijn ambten te slaan: ‘Ook

zocht Cornelis, in veel minder goeden doen dan Johan, meer dan deze zijn persoonlijk voordeel in en door zijn staatkundig leven, al was hij niet vatbaar voor omkoopning.’ De gevolgen waren groot: ‘het ongenoegen, door deze handelwijze van den ruwaard opgewekt, straalde natuurlijk ook op den raadpensionaris af. Het valt niet te ontkennen, dat de figuur van broeder Cornelis [...] in den nabijheid van den raadpensionaris dezen laatsten geen goed gedaan heeft.’(20) Japikse doelt hiermee natuurlijk op de moord van 20 augustus.

Hier valt duidelijk de iconisering van Cornelis als slechte regent en Johan als goede regent waar te nemen. Nadat Japikse de verschillen tussen de broers heeft gepsihologiseerd en gemoraliseerd worden ze geïconiseerd. De karaktereigenschappen en het optreden van Cornelis worden uitvergroot waardoor hij kan dienen als een bliksemafleider voor Johans negatieve kanten. De presentatie van Cornelis als een slechte regent fungeert tevens als verklaring voor het gruwelijke lot dat Johan moest ondergaan.

Johan Huizinga

De cultuurhistoricus Johan Huizinga (1872-1945) publiceerde in 1916 een recensie over de biografie van Nicolaas Japikse. Hierin spreekt Huizinga zijn algemene waardering voor het boek uit. Maar over de vraag waar de grootheid van De Witt in gelegen is, gaat hij met Japikse in discussie. Die meent dat De Witts grootheid te vinden is in het tragische, in het conflict tussen de regent De Witt en het volk, maar volgens Huizinga schuilt ze in de tot mislukken gedoemde staatkunde. De Republiek kwam in de zeventiende eeuw klem te zitten tussen de handelsexpansie van Engeland en de territoriale expansie van Frankrijk. De raadpensionaris wist de onvermijdelijke keus tussen een van beide landen te ontlopen door ze tegen elkaar uit te spelen. Johan de Witt gaf aan deze politiek, die op dat moment de beste keuze was, moedig leiding en hierin lag zijn ware grootheid.(21)

Waar Huizinga met Japikse over Johans grootheid van mening verschilt, volgt hij wel diens oordeel over Cornelis. De broer van de raadpensionaris is volgens Huizinga het tragische element in het leven van Johan. Hij wordt niet zijn onnatuurlijke dood ingedreven door de Haagse volkswoede, maar door iemand uit zijn eigen kring, namelijk zijn broer Cornelis. Voor hem heeft Huizinga dan ook geen goed woord over. In zijn optiek is Cornelis een gedegenereerd regent die Johan meesleurt in zijn val: ‘Bij Cornelis is de burgerlijke trots verwantenheid geworden, de gehechtheid aan fortuin en welstand hebzucht, hij heeft den moed en de voortvarendheid zonder de talenten. De schaduw van den gehaten Cornelis valt over Jan; Jan’s ijverige zorg voor den broeder wordt de onmiddellijke oorzaak van zijn eigen dood.’

Het is interessant om te zien wat Huizinga hier doet. De moralisering van Cornelis heeft hij zonder meer van Japikse overgenomen, maar Huizinga gaat nog een stap verder. De broers worden niet, zoals bij Japikse het geval is, met elkaar vergeleken, maar tegenover elkaar gezet en als elkaars tegenpolen beschouwd. Johan wordt als de icoon van de goede regent gepresenteerd en Cornelis als de icoon van de slechte regent. De beeldvorming waartoe Japikse de aanzet heeft gegeven, heeft Huizinga overgenomen en versterkt.

Jan Romein

In de *Erfelaters van onze beschaving* schreef Jan Romein (1893-1962) eind jaren 1930 een interessant artikel over Johan de Witt. Romein stelt dat het beleid van de raadpensionaris gekenmerkt werd door de samenhang tussen de binnenlandse en de buitenlandse politiek. Het zwaartepunt lag op het eerste terrein, aldus Romein, en wel bij de nutteloze pogingen om de invloed van Oranje buiten de deur te houden. De Witt kon het niet verkroppen dat hij macht aan Willem III moest afstaan. Is dat een gevolg van zijn jeugd, vraagt Romein zich af, toen zijn vader hem voorgehouden zou hebben: ‘Gedenk Loevestein?’ Op het gebied van de bui-

tenlandse politiek was hij te keurig. Daarom zag hij de catastrofe van 1672 niet aankomen.(22)

Hoewel Romein niet in de categorie van conciliante historici valt, is het toch opmerkelijk dat in dit artikel de beeldvorming over Cornelis overeenstemt met die van Japikse en Huijzinga. Ook Romein beschouwt Cornelis als de ‘oorzaak van de fysieke ondergang’ van Johan. Hij psychologiseert de rol van de ruwaard door te wijzen op zijn ‘ijdel en aanstellerig’ karakter. Cornelis was iemand die zich voortdurend op zijn status liet voorstaan, terwijl Johan dat ‘uit instinkt’ nooit deed. Het karakter van Cornelis, zo stelt Romein, werd zijn broer in het heetst van de partijstrijd (augustus 1672) verweten, zodat ‘de tegenpartij niet in Jan de afwezigheid wilde prijzen van eigenschappen die zij in Kees laakte; eer weet zij ook het laakbare in deze kleinere aan zijn grotere broer.’ Naast dit psychologische argument geeft Romein ook een moralistisch argument. Cornelis de Witt profiteerde tijdens zijn leven namelijk van de positie die zijn broer bekleedde – het ruwaardschap van Putten dankte hij bijvoorbeeld aan Johan – maar wendde zijn positie niet aan om zich verdienstelijk te maken. Het oordeel dat in de *Erflaters* over de ruwaard geveld wordt, zal niemand verbazen. Cornelis wordt schuldig verklaard aan de moord op Johan. De haat tegen de raadpensionaris, stelt Romein, werd getemperd door zijn grote verdiensten voor de Republiek, maar daar kon Cornelis niet op bogen. Hij was ‘dom en ijdel’ en had goed getoefd in ‘de schaduw van zijn grote broer. Nu viel de schaduw van Cornelis op Johan.’(23)

Herbert Rowen

Na het artikel van Jan Romein bleef het lange tijd stil rond Johan de Witt. Pas in 1978 verscheen er een nieuwe biografie van de Amerikaan Herbert H. Rowen.(24) De studie is vernieuwend in de zin dat zij objectiever staat ten opzichte van het verleden en niet langer de tegenstelling tussen staatsgezinden en prinsgezinden probeert op te heffen. Daarnaast heeft Rowen ook oog voor de machtspolitiek van Johan de Witt, zoals zijn ingenieuze patronagesysteem – de raadpensionaris had een almanak waarin hij bijhield wie voor welke functie in aanmerking kwam.(25) Door de aandacht voor het patronagesysteem van De Witt verdwijnt het bezwaar dat de conciliante historici hadden tegen Cornelis’ streven om meer aanzien te krijgen. Dat Johan zijn broer hielp bij het vergaren van functies was voor het in stand blijven van de Ware Vrijheid van levensbelang en Rowen beschouwt het dan ook als een niet meer dan normaal verschijnsel in de politieke praktijk van de Republiek.

De biografie is echter geen rehabilitatie van Cornelis de Witt. Rowen heeft de beeldvorming van Cornelis, die Japikse en zijn navolgers schetsen, weliswaar niet overgenomen, maar ook niet weerlegd en daardoor blijft het oude, negatieve beeld bestaan. Bovendien behandelt hij Cornelis ook als een afgeleide van zijn broer. Die komt bij de gebruikelijke drie onderwerpen, de Tocht naar Chatham, het proces en de moord, aan bod en daarbuiten wordt hij slechts sporadisch genoemd. Net als zijn voorgangers besteedt Rowen nauwelijks aandacht aan de samenwerking tussen Johan en Cornelis om de Ware Vrijheid gestalte te doen krijgen. In tegenstelling tot Japikse gebruikt Rowen de brieven van Cornelis aan Johan als een voorname bron waar hij rijkelijk uit put; citeren uit deze ‘missieven’ doet hij echter nauwelijks.

Hoe denkt Rowen over Cornelis de Witt en wat is zijn mening over de verhouding tussen beide broers? Cornelis had de reputatie arrogant te zijn, ‘klaarblijkelijk verdiend,’ aldus Rowen. Hij stond bekend om zijn energie en daadkracht en was nogal bruusk, maar met deze combinatie van karaktereigenschappen slaagde de gedeputeerde er wel in de trotse en voorzichtige kapiteins tijdens de Tweede en Derde Engelse Oorlog (respectievelijk 1665-1667 en 1672-1673) tot daden van niet eerder vertoonde moed en dapperheid te brengen.(26) Over de verhouding tussen Cornelis en Johan merkt Rowen op dat de band tussen hen van jongs af aan erg hecht was. Deze stevige en warme familieband zorgde ervoor dat Cornelis erin be-

rustte dat de leiding al vroeg bij zijn jongere broer kwam te liggen, die wijzer was en bovendien begenadigd met een snel verstand.(27) Wanneer Rowens opinie wordt vergeleken met die van Japikse, Huizinga en Romein, kan vastgesteld worden dat ook hij de verschillen in persoonlijkheid en capaciteiten tussen de broers breed uitmeet. Er zijn echter twee verschillen. In de eerste plaats schrijft Rowen niets over het eventuele streven naar financieel gewin door Cornelis en in de tweede plaats verbindt hij geen moraliserende conclusies aan zijn optreden. Hierdoor wordt Cornelis niet steeds in een kwaad daglicht geplaatst. De tijd dat Johan en Cornelis als iconen van een goede en van een slechte regent werden gezien, is voorbij.

Cornelis als icoon van een slechte regent

In de geanalyseerde studies over Johan de Witt valt de iconisering van beide broers duidelijk waar te nemen. Bij Japikse, Huizinga en Romein valt eenzelfde patroon te ontwaren. De verschillen tussen Cornelis en Johan worden eerst uitvergroot, daarna wordt over beider optreden een moreel oordeel geveld en tenslotte worden de broers geïconiseerd. Johan wordt de icoon van de goede regent en Cornelis van de slechte regent. Een goed voorbeeld hiervan is de al eerder geciteerde zin van Japikse: ‘De hooghartigheid, die ook Johan kon tonen, werd bij den ruwaard [Cornelis] tot een zeer in het oog vallende, door niets getemperde eigenschap.’ Door Cornelis zo af te schilderen wordt de aandacht van Johans zwakke kanten afgeleid. Zijn ongunstige karaktereigenschappen worden wel genoemd, maar altijd in samenhang met Cornelis, die ze bovendien in veel sterkere mate had. Op deze manier wordt Johan de icoon van de goede regent, hij stond voor alles uit de Gouden Eeuw waar men trots op kon zijn. Hij was, vooral in de decennia rond 1900, een lichtend voorbeeld voor de kleine Nederlandse natie in moeilijke tijden. Het opschrift op zijn standbeeld in Den Haag uit 1918, op de plaats waar Johan en Cornelis werden vermoord, laat niets aan duidelijkheid te wensen over: ‘Leider en dienaar der Republiek, vormer harer machtigste vloten, verdediger der vrije zee, verzorger van ’s lands gelden, wiskundige, een volmaakte Hollander’.(28) Cornelis daarentegen is de evocatie van alle uitwassen die uit de regentenoligarchie zouden voortvloeien, bijvoorbeeld nepotisme, machtsmisbruik en ongebreideld ambtsbejag. Zoals Huizinga stelt: ‘Bij Cornelis is de burgerlijke trots verwatenheid geworden, de gehechtheid aan fortuin en welstand hebzucht [...]’ De canonisatie van Johan als Nederlandse held is met behulp van Cornelis, totstand gekomen.

Tegen de iconisering van Cornelis de Witt als slechte regent kunnen minstens twee bezwaren ingebracht worden. In de eerste plaats is de beeldvorming over hem voornamelijk gebaseerd op de vergelijking tussen de beide broers. Deze vergelijking moet wel mank gaan, want Johan was een uitzonderlijk genie. Hij heeft bijna twintig jaar lang met een minimum aan ambtenaren leiding gegeven aan de weerbarstige staatkundige constructie van de Republiek en daarnaast bewees hij zich ook als wis- en verzekeringskundige door twee publicaties: *Elementa curvarum linearum [Elementen der kromme lijnen]* (1659) en *Waerdye van lyf-renten naar proportie van los-renten* (1671). Bijna niemand, dat geldt vanzelfsprekend ook voor Cornelis, kan de vergelijking met hem doorstaan. Zowel de opmerking van Japikse, dat ‘Cornelis de Witt een man van grote ambitie [was] en in talent bij lange niet de gelijke van zijn broer,’ als het etiket ‘dom en ijdel’ dat Jan Romein op hem plakte, is dus niet terecht.(29)

In de tweede plaats kan vastgesteld worden dat men bij het brandmerken van Cornelis als slechte regent nogal arbitrair te werk is gegaan. Zou Johan volgens moderne criteria waaraan een overheidsdienaar moet voldoen de maat worden genomen, dan zou ook hij gekarakteriseerd kunnen worden als een slechte regent. Zo overtrad Johan met het al eerder genoemde patronagesysteem, waarin nepotisme en vriendjespolitiek de boventoon voerden, het uitdrukkelijke verbod in zijn instructie om zich met benoemingen te bemoeien. Daarnaast zag hij geen bezwaar om zijn invloed als raadpensionaris aan te wenden bij het verkrijgen van de

destijds zeer gewilde Hollandse en Generaliteits obligaties. Met behulp van deze obligaties verbeterde Johan, zij het op bescheiden schaal, zijn financiële positie. Hij gebruikte ze als onderpand bij een lening om land te kopen en later ook om nieuwe obligaties aan te schaffen. Aangezien de raadpensionaris op de waardepapieren 4% rente kreeg en zijn lening was afgesloten voor ongeveer 3%, maakte hij winst.(30) Andersom komt Cornelis ook in aanmerking voor de kwalificatie ‘goede regent’ vanwege zijn grote verdiensten op de vloot in 1667 en 1672; daarnaast was hij immers niet gevoelig voor omkoping.(31)

Het is evident dat de beoordeling van Japikse, Huizinga en Romein van Cornelis nogal discutabel is. Japikse kan geen open en objectieve houding ten opzichte van Cornelis aangewreven worden. Vanuit een vooraf ingenomen standpunt heeft hij de oudste broer benaderd en hij heeft slechts in negatieve zin aan hem aandacht besteed. Deze interpretatie viel bij de andere twee historici in vruchtbare aarde – zelfs Rowen heeft zich er niet geheel van los kunnen maken. In de onderstaande analyse van de briefwisseling uit 1672 zal nagegaan worden in hoeverre deze traditionele beeldvorming op feiten berust. In de analyse staat de vraag centraal of Cornelis daadwerkelijk de domme, slaafse uitvoerder van de plannen van zijn broer was.

Cornelis de Witt als gedeputeerde op ’s lands vloot

Tijdens het rampjaar 1672 werd de Republiek slachtoffer van het twee jaar oude Verdrag van Dover. Daarin hadden Lodewijk XIV en Karel II afgesproken de Noordelijke Nederlanden gezamenlijk te overvallen – de bisschoppen van Keulen en Munster sloten zich later aan bij het pact tegen de Republiek. Zodra Johan de Witt van het bestaan van dit verbond overtuigd was, trof hij voorbereidingen om de Nederlandse oorlogsvloot zo snel mogelijk de Noordzee op te sturen. Dat was van groot belang omdat Engeland en Frankrijk hun oorlogsvloten zouden samenvoegen. Deze geallieerde vloot van 152 grote en kleine schepen vormde een grote bedreiging voor de Republiek, die een vloot van 133 schepen in zee bracht.

In april 1672 bewerkstelligde de raadpensionaris dat Cornelis de Witt gedeputeerde werd op de oorlogsvloot. Dit werd de tweede deputatie van Cornelis. Vijf jaar eerder, tijdens de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667), had hij als gedeputeerde een belangrijk aandeel gehad in de klinkende overwinning die de Nederlanders met de Tocht naar Chatham behaalden op de Engelsen.(32) ’s Lands vloot was toen de rivier de Theems opgevaren en vernietigde een groot gedeelte van de Engelse oorlogsbodems. Johan de Witt stelde zich voor dat de vlootcampagne van 1672 die naar Chatham min of meer zou herhalen. Of de Engelse of de Franse oorlogsschepen moesten in de thuishaven – respectievelijk Chatham of Brest – vernietigd worden, opdat een vereniging van beide vloten voorkomen werd. Mocht dit plan mislukken, dan moest de scheepskrijgsraad naar eigen goeddunken handelen. Het mislukken van het plan lag voor de hand, omdat de raadpensionaris de Engelsen schromelijk onderschatte – een bewijs dat Johan de Witt de wijsheid ook niet altijd in pacht had.

Dit laatste scenario werd werkelijkheid. Begin mei voer de vloot uit en zette koers naar de Theemsmonding om de Engelsen aan te vallen. Daar aangekomen bleek de vijandelijke vloot al te zijn uitgevaren en zich op 14 mei te hebben verenigd met de Fransen. De scheepskrijgsraad besloot een gunstige gelegenheid af te wachten om de gecombineerde Engels-Franse vloot aan te vallen. Die deed zich na een lang kat-en-muis-spel voor op 7 juni 1672. De slag bij Solebay resulteerde in een bescheiden overwinning voor de Republiek, waarmee het gevaar van een invasie op de Nederlandse kust voorlopig was geweken.(33)

Briefwisseling tussen Cornelis en Johan

De briefwisseling tussen Cornelis en Johan de Witt van mei en juni 1672 heeft een bijzonder en dynamisch karakter. Het bijzondere van deze correspondentie komt naar voren door een vergelijking met de brieven die Cornelis tegelijkertijd aan zijn vrouw, Maria van Berckel, heeft

geschreven.⁽³⁴⁾ Deze epistels zijn altijd zakelijk en meestal onpersoonlijk van aard. Cornelis deelde zijn vrouw alleen feitelijke informatie mee over de verrichtingen van de vloot en uit niets blijkt zijn gemoedstoestand of zijn ergernis over de bemoeizucht vanuit Den Haag. Dat is opmerkelijk omdat hij tegenover Johan zijn mening niet onder stoelen of banken stak.

De openhartigheid van Cornelis in zijn reacties op de steeds wisselende plannen van zijn broer en van de commissie voor Secrete Zeezaken – een vaste commissie van de Staten-Generaal –, geeft de briefwisseling haar dynamische karakter. Hierdoor komt een duidelijke rolverdeling tussen de broers naar voren. Vanuit Den Haag gaf de raadpensionaris opdrachten of suggesties en Cornelis voerde ze wel of niet uit. Het initiatief lag dus overduidelijk bij Johan. Hoewel het algemene beeld over de verhouding tussen Johan en Cornelis hiermee wordt bevestigd, wil dat niet zeggen dat Cornelis niets meer was dan de slaafse uitvoerder van de plannen van zijn broer – zoals Japikse suggereert. Uit de onderstaande analyse blijkt, dat de gedeputeerde verstandig genoeg was om niet voetstoots elke opdracht die hij vanuit Den Haag kreeg, uit te voeren.

Behalve met de raadpensionaris stond Cornelis ook in schriftelijk contact met zijn lastgevers, de Staten van Holland en de Staten-Generaal, oftewel de commissie voor Secrete Zeezaken. In deze zogenaamde ‘publycque missieven’ deelde hij alleen feitelijke informatie mee over het aantal schepen, over besluiten van de scheepskrijgsraad en over de plaats waar de oorlogsvloot zich bevond. Kritiek in deze brieven op zijn lastgevers uiten was *not done*. Toen Cornelis op 13 mei aan de Staten van Holland schreef dat ‘het beklaghelijck ende verdrietig [is], dat door het retardement vande Zeeusche schepen [...] aende vijanden tot de voors. conjunctie de facilitejt en occasie gegeven is [...],’ werd hij direct door Johan berispt. Dergelijke meningen moesten ‘voortaen met hetzelfde effect ende met minder offensie connen influeren in de particuliere brieven, aen my [Johan] afgaende.’⁽³⁵⁾ De gedeputeerde stond dus via twee communicatietrajecten in contact met zijn opdrachtgevers. Door de missieven aan de Staten van Holland bij het onderzoek te betrekken, is het enigszins mogelijk te achterhalen hoe de besluitvorming in de scheepskrijgsraad plaats vond.

Drie conflicten

Uit de correspondentie tussen de raadpensionaris en de gedeputeerde op de vloot blijkt dat zich tussen hen drie conflicten hebben afgespeeld. De conflicten kwamen voort uit het verschil in opvatting over de vloottactiek tussen Johan en de commissie voor Secrete Zeezaken aan de ene kant en Cornelis en de scheepskrijgsraad aan de andere kant. Plannen die in Den Haag werden bedacht en aan de gedeputeerde werden voorgesteld, bleken geen recht te doen aan de situatie waarin de vloot zich op dat moment bevond.

Voordat dieper op de drie geschillen wordt ingegaan, moet eerst kort aandacht worden besteed aan de positie van Cornelis de Witt als gedeputeerde. Cornelis vertegenwoordigde namens Holland de Staten-Generaal op de vloot, wat betekende dat hij de plannen van de leden van de Secrete Zeezaken moest uitvoeren. In die hoedanigheid was Cornelis eindverantwoordelijk voor alle vlootoperaties en stond hij in theorie dus boven de scheepskrijgsraad. Zijn besluiten hadden de kracht van resoluties van de Staten-Generaal. In de praktijk werkte hij echter nauw samen met de officieren in de scheepskrijgsraad, met luitenant-admiraal Michiel de Ruyter in het bijzonder, en bepaalde hij samen met hen de tactiek van ’s lands vloot.

Hoe groot de invloed van Cornelis de Witt op de scheepskrijgsraad was is aan de hand van de bestudeerde briefwisselingen niet precies aan te geven. Waarschijnlijk had Cornelis veel krediet door zijn optreden in 1667 en legden zijn argumenten veel gewicht in de schaal. Toch vermeed hij zo veel mogelijk zijn oordeel bij de krijgsraad door te drukken. Dat kan opgemaakt worden uit een brief aan Maria van Berckel van 16 mei 1672. Hierin gaf Cornelis één keer zijn mening, namelijk over het besluit de vijand voorlopig niet aan te vallen:

‘Alhoewel ick wel soude konnen resolveren, van dien onvermindert haer [de vijand] te gaen opsoeken, maer meyne dat de officiers getroulyck van andere geloven sullen sijn, ende kan ick met geene reden daer tegens wel argumenteren, wel wetende, dat my soo voorsichtich maer sijn als eenichsints mogelijk is [...]’(36)

Dit wil niet zeggen dat Cornelis zich door de scheepskrijgsraad liet koeioneren. Als er knopen doorgehakt moesten worden nam hij zijn verantwoordelijkheid en dwong hij een besluit af, zoals uit de onderstaande voorbeelden zal blijken.

Conflict over de operatie op de Medway

Het eerste verschil van mening tussen de Secrete Zeezaken – waar Johan de Witt als raadpensionaris deel van uitmaakte – en de gedeputeerde, ging over de vlootoperatie op de Medway, een zijrivier van de Theems. Johan wilde, zoals gezegd, een herhaling van de Tocht naar Chatham en daarom drong hij in twee brieven van 15 mei 1672 aan op de verwezenlijking van dit plan. Een eskader met kleine fregatten moest, aldus de raadpensionaris, de Medway opvaren en ‘aldaer alle doenlycke schaede aen de Engelschen toebrengeende, eene consternatie ende mogelijk wel eene mutinatie in Londen verwecken.’ Johan baseerde zich hiervoor op een rapport van kapitein Philip de Munnick, die op 13 mei een groot aantal Engelse schepen uit het Koningsdiep had zien zeilen.(37) Volgens de raadpensionaris kon dat nooit de hele Engelse vloot zijn en daarom moesten de achtergebleven Engelse schepen door de Nederlandse vloot vernietigd worden. In de tweede brief van diezelfde dag herhaalde hij het plan en schreef hij dat de krijgsraad over het wel of niet uitvoeren ervan moest beslissen, maar, zo voegde hij daar aan toe:

‘Ick en kan oock niet anders mercken, off hetselve is ’t verwachten van de heeren Haer Hoog Mog. gedeputeerden tot Secrete Zeesaecken; ende dunckt my, dat soodaenigen exploit, met uuterste vigueur ondernomen ende uitgevoert wordende [...]’(38)

De brieven van de raadpensionaris werden besproken in de scheepskrijgsraad, die het plan vervolgens unaniem afwees. Cornelis schreef ontstemd een brief terug aan zijn broer, waarin hij zich verbaasd toonde dat het rapport van De Munnick gewantrouwd werd. Daarnaast zette hij uiteen waarom Johans plan een onzalig idee was: volgens de verwachting van de krijgsraad lagen er slechts tien of twaalf lichte fregatten op de Medway. Deze schepen zouden stroomopwaarts varen zodra de Nederlanders hun gezicht lieten zien. Bovendien werd de rivier verdedigd door twee sterke forten bij Sheerness, die op de heen- en terugweg moesten worden gepasseerd. Afgezien van dit gevaar kon de vijandelijke vloot binnen 24 uur ter plaatse zijn om de Nederlandse schepen op de Medway in te sluiten. Uit het postscriptum van de brief blijkt de irritatie van Cornelis over de bemoeizucht vanuit Den Haag: ‘Dat Uwe Edt. in desen tijt van het jaer vermeynt gissinge aldaer [Den Haag] te maecken uyt den wint, die wy hier hebben, vermeye ick ydele speculatiën te sijn.’(39)

De bezwaren van de gedeputeerde en de scheepskrijgsraad tegen het plan van Johan de Witt waren gegrond. De Tocht naar Chatham was een succes geworden doordat de Engelsen in 1667 volkomen verrast waren door het verschijnen van de Nederlandse vloot en in paniek de haven waren ontvlucht. Bovendien lag een groot gedeelte van de Engelse schepen in de dokken. Het was onwaarschijnlijk dat dit nog een keer zou gebeuren. In Engeland had men van de nederlaag geleerd: de twee forten bij Sheerness, die Cornelis in zijn brief noemde, waren na 1667 aanzienlijk uitgebreid, zodat beide de beschikking hadden over batterijen met in totaal ruim 80 stukken geschut. De versterking van deze forten was in de Republiek bekend,(40) en het wekt verwondering dat Johan de Witt daar zo weinig rekening mee hield. De

andere bezwaren die Cornelis opsomde komen ook plausibel over. Het gevaar bijvoorbeeld door de vijand op de Theems ingesloten te worden was sinds de vereniging van beide vloten bij het eiland Wight op 14 mei, verre van denkbeeldig.

Ondanks de terechte bezwaren die op de vloot leefden tegen de uitvoering van het plan, voer vijf dagen later toch een Nederlands eskader de Theems op. Hoe is deze omme-zwaai van Cornelis de Witt – de hoofdofficieren bleven tegen – te verklaren? Hierboven is al uiteengezet welke positie Cornelis had op de vloot. Hij stond als gedeputeerde rechtstreeks onder de commissie voor Secrete Zeezaken. Als zij een bevel gaf moest hij dat uitvoeren. In dit geval had Cornelis geen expliciet bevel gekregen om de rivier op te zeilen, maar de brief van zijn broer kon wel zo worden opgevat. De raadpensionaris drong immers twee keer op het plan aan, waarbij hij in de laatste brief als extra drukmiddel schreef, dat volgens hem de leden van de Secrete Zeezaken ook verwachtten dat de vlootleiding alles in het werk zou stellen om de Theems op te varen. Cornelis de Witt zou zijn taak als gedeputeerde van Haar Hoog Mogenden niet serieus nemen als hij de opdracht van zijn broer – en in wezen ook van zijn lastgevers – naast zich neer zou leggen. Daarom probeerde hij de scheepskrijgsraad te overtuigen om toch een aanval op de achtergebleven Engelse schepen te wagen.

Uit de briefwisseling tussen de gebroeders De Witt kunnen we afleiden hoe dit proces in zijn werk is gegaan. Op 19 mei was Cornelis, waarschijnlijk onder de indruk van de kritiek die de scheepskrijgsraad uitte op de onderneming, tegen uitvoering van het plan. Al snel vond hij echter dat het plan ondanks zijn twijfels toch uitgevoerd moest worden. Twee dagen later schreef hij aan Johan dat de vloot koers zette naar het Koningsdiep en dat daar het besluit zou worden genomen om al dan niet de Theems op te varen. Het was allerminst zeker of het tot uitvoering van het plan kon komen, want Cornelis verwachtte veel protesten van de hoofdofficieren en hij wilde zijn oordeel liever niet doordrukken. Op 23 mei herhaalde hij deze boodschap. Cornelis betwijfelde het nut van de voorgestelde operatie en vroeg aan Johan of de leden van de Secrete Zeezaken nog steeds achter het plan stonden nu de Engelse en Franse vloot verenigd waren. Hij kreeg geen antwoord op zijn vragen.⁽⁴¹⁾ Hoelang Cornelis op een definitief antwoord uit Den Haag had willen wachten is niet duidelijk.

Het verschil van inzicht tussen de scheepskrijgsraad en de gedeputeerde werd vrij gemakkelijk opgelost toen de vloot op 23 mei het Koningsdiep had bereikt en nog net zag hoe negen Engelse schepen de Theems opvoeren. Met instemming van de vlootvoogden besloot Cornelis om de volgende dag een eskader de achtervolging op de vijand in te laten zetten, echter zonder resultaat.

‘Onder de heer [luitenant-admiraal Willem Joseph] Van Gent hebbe ick vijftien vande lichtste schepen binnen de revier met eenige branders opgesonden, dewelcke ses oft acht Engelsche schepen, met eenige branders tot boven het fort Charnesse opgejaegt hebben, sonder dat deselve nochtans iets van importantie hebben kunnen verrichten.’⁽⁴²⁾

De sterke tegenstand bij Sheerness had het eskader gedwongen terug te keren naar de hoofdmacht.

Cornelis de Witt komt uit deze episode naar voren als iemand die zijn verantwoordelijkheid als gedeputeerde nam. Hij conformeerde zich aan de bevelen van zijn lastgevers en van zijn broer, maar niet nadat hij hen had geprobeerd te overtuigen van de (terechte) bezwaren tegen de uitvoering van het plan.

Uitstel van de zeeslag

Het tweede meningsverschil tussen Cornelis en Johan de Witt deed zich voor in de laatste week van mei, na afloop van de operatie op de Theems. De aanzet werd al eerder gegeven,

namelijk op 22 mei, toen de raadpensionaris een brief aan zijn broer schreef, waarin hij namens de Secrete Zeezaken voorstelde dat de Nederlandse vloot een zeeslag met de vijand uit de weg zou gaan, ‘totdat het verloop van eenige tijdt de vyanden door gebreck, sieckte, dispariteyt off ander ongemack mocht comen te incommoderen [...]’.(43) De gedachte achter dit plan was dat het bootsvolk op de Engelse en Franse schepen was gedwongen om dienst te nemen en dat het de Fransen bovendien aan maritieme oorlogservaring ontbrak. Het was een kwestie van tijd tot de vijandelijke vloten door ziekte en mouterij geteisterd zouden worden. De tijdsperiode die Johan de Witt in de brief noemde was twee maanden en dat zou betekenen dat ’s lands vloot gedurende die periode terug moest keren naar de havens. De beslissing om het voorstel wel of niet uit te voeren werd wederom aan de gedeputeerde en de scheepskrijgsraad overgelaten. De leden van de Secrete Zeezaken zouden zich naar de Vlaamse kust begeven om met de gedeputeerde en de hoofdofficieren te overleggen.

Op de vloot werd met grote ontsteltenis op dit nieuwe plan uit Den Haag gereageerd. Uit Cornelis’ getergde reactie van 26 mei kan worden opgemaakt dat de verontwaardiging tijdens de bijeenkomst van de scheepskrijgsraad aan boord van de *Zeven Provinciën* groot moet zijn geweest. De commissie deed suggesties, aldus Cornelis, maar eindigde haar brief met de opmerking dat Haar Hoog Mogende gedeputeerde en gevolmachtigde op ’s lands vloot de brief als niet geschreven moest beschouwen.

‘Ick hadde oock wel gewenscht, dat deselve [missieve] ons niet toegesonden off ter hant gecomen was, alsoo dezelve niet anders doet als ons ende den heer De Ruyter te stellen in een onsekerheyt van de begeerte ende intentie van den Staet rakende eene bataille, ende soude ons derhalven ten hoogsten aengenaem sijn, dat die sake gelaten wierde by de instructie, aen ons ter handen gestelt [...]’

Zonder uitdrukkelijke orders, zo besloot hij zijn schrijven, zou de vloot niet van het oorspronkelijke plan afwijken en het gevecht met de vijand op een gunstig ogenblik aangaan. Voorlopig bleven de Nederlandse oorlogsschepen voor het Koningsdiep liggen.(44)

In de briefwisseling verschijnt hetzelfde patroon als een week eerder. Cornelis manoeuvreerde voorzichtig. Hij legde uit waarom de scheepskrijgsraad tegen het voorstel was, droeg een alternatief aan en vroeg zijn broer om een reactie. Toen Cornelis de Witt na de twee brieven waarin hij het voorstel van 22 mei afwees geen antwoord ontving, bleef hij bij het besluit van de scheepskrijgsraad. Aldus geschiedde. De Engelsen en Fransen kwamen op 29 mei in zicht, waarop de Nederlanders besloten aan te vallen, want uitstel zou ‘al ons volck, dat nu naer wensch geëncourageert is, seer flauwhertig maken ende dienonvermindert genootsaecht sijn te vechten [...]’.(45)

Het is nu de vraag of de afwijzing van het voorstel van de Secrete Zeezaken is toe te schrijven aan de eigengereidheid van de scheepskrijgsraad en de gedeputeerde of aan het onuitvoerbare karakter van het Haagse voorstel. Om met het laatste punt te beginnen: er valt wel wat voor het denkbeeld te zeggen dat de vijandelijke vloot ten prooi zou vallen aan ziekten en mouterij, en dat de onervarenheid van de Fransen de gezamenlijke vloot parten zou spelen. Aan de andere kant is het ook voorstelbaar dat de Engelse en Franse bevelhebbers steeds beter op elkaar ingespeeld zouden raken en dat uitstel van een zeeslag de Nederlandse vloot zou benadelen. Het plan had dus zijn voor- en nadelen. Het is echter belangrijker om na te gaan met welk idee de Nederlandse vloot zee had gekozen en of het reëel en wenselijk was om de plannen voor de vlootcampagne ineens te wijzigen. Dat kan echter niet het geval zijn geweest. Cornelis de Witt had begin mei van de raadpensionaris een offensieve opdracht meegekregen, namelijk voorkomen dat de Engelsen en Fransen zich op zee zouden verenigen door één van beide vloten voortijdig in de haven te vernietigen. Vanuit Den Haag moedigde

Johan de Witt de vlootleiding zelfs aan om het initiatief te behouden door de Engelse schepen op de Theems aan te vallen. Dat de scheepskrijgsraad zich op een offensieve strategie had ingesteld, blijkt overduidelijk uit de brieven van Cornelis de Witt. Hij gaf na 22 mei steeds hoog op van het moreel op de vloot:

‘Tck hebbe niets anders konnen bemercken, of de officieren ende matrosen sijn generaelijck seer wel geanimeert, ende oordeele ick onse macht soodaenich, dat wy met den segen van Godt Almachtich, ende goede ordre geobserveert werdende, een goet succes konnen verwachten.’(46)

Eind mei stelde Johan de Witt opeens voor om een defensieve strategie te volgen. Weliswaar was deze voorgestelde verandering geen bevel, toch bracht ze de scheepskrijgsraad in grote verwarring over ‘de begeerten ende intentie van den staet rakende eene bataille’, zoals Cornelis zijn broer liet weten. Het is zeker niet onredelijk dat de hoofdofficieren en de gedeputeerde, die zich op een offensieve campagne hadden ingesteld, het plan van de raadpensionaris naast zich neer legden.

Opvang van de Indische retourvloot

Het laatste geschilpunt tijdens de zeeoorlog van 1672 ging over het bevel om de Indische retourvloot bij Engeland op te vangen. De rijkbeladen VOC-schepen moesten, voordat ze bij de rede van Texel konden ankeren, de Britse eilanden passeren. Vanwege de oorlog waren de wateren rondom Engeland erg gevaarlijk en afgezien van de Engelse en Franse oorlogsschepen vormden de op buit beluste Duinkerker kapers altijd een groot risico. Drie dagen na de Slag bij Solebay, op 10 juni 1672, namen de leden van de Secrete Zeezaken het besluit om ’s lands vloot de Noordzee op te sturen om de Indische retourschepen uit handen van de vijand te houden. Johan stelde zijn broer van het bevel op de hoogte en motiveerde het besluit met de woorden: ‘opdat den Staet soo [een] capitalen slach niet moge overcomen.’(47)

Een dag eerder was de Nederlandse vloot bij Walcheren gearriveerd en had daar de ankers uitgeworpen. Men had besloten naar de Zeeuwse kust terug te keren om de schade ontstaan door de zeeslag te repareren en om nieuwe munitie in te slaan. Al snel bleek de schade aan de schepen en het gebrek aan munitie groter te zijn dan aanvankelijk werd gedacht. ‘Het gebreck van scherp,’ schreef Cornelis op 11 juni aan de Staten van Holland,

‘bevinden wij hoe langer hoe grooter ende souden daermede voor een groot aental van s’lands schepen geen halven dagh meer connen slaen. [...] Maer de meeste officieren van Amsterdam, Noorthollandt, Vrieslandt ende Stadt ende Lande, verclaeren dat alle haer scherp tegenwoordigh uijt op den overloop, sulx dat sommige niet meer als 8 ofte 10 schooten rontom souden connen uijtmaken.’(48)

Het bevel van de Secrete Zeezaken bracht Cornelis de Witt en de scheepskrijgsraad waarschijnlijk in gewetensnood. Aan de bereidheid om de vijand op te zoeken hoeft gezien de inhoud van Cornelis’ brieven niet te worden getwijfeld, maar de tekorten op de vloot maakten een ontmoeting met de vijand op dat moment in de ogen van de hoofdofficieren tot een onaanvaardbaar risico. Met dit dilemma moeten de vlootvoogden enkele dagen geworsteld hebben. Dat is af te leiden uit de missieven die Cornelis aan zijn broer en aan de Hollandse staten schreef nadat hij de resolutie van de Secrete Zeezaken zal hebben ontvangen.(49) Hierin gaf hij niet expliciet aan of de vloot het bevel zou uitvoeren of naast zich neer zou leggen. Zo liet de gedeputeerde op 13 juni de Hollandse staten voorzichtig weten dat de toegezegde munitie nog niet was aangekomen en dat de vloot zonder nieuwe voorraden niet kon uitvaren. Ook Johan ontving een brief waarin de tekorten uit de doeken werden gedaan. Cornelis schreef dat

‘de officieren ende capiteynen op ’s Landts vlote, beginnende nu eerst te considereren het groot defect van bootsvolck, klaegen genoehsaem alle, dat sonder merckelycke [hier: nieuwe] recreute onbequaem souden sijn, om de vyanden het hoofd te bieden, gelijk ick oock voor een sonderlinge genaede van Godt Almachtich moet opnemen, considererende de excessive defecten [...] van boschpolver ende scherp.’(50)

Op 15 juni bereikte de scheepskrijgsraad overeenstemming. Men achtte het onverantwoord het bevel uit te voeren:

‘Wij souden niet connen geraden vinden, sonder behoort[ijke] provisie van ammunitie van oorlogh, ende remplacement van bootsvolck, de vijanden bataille te leveren, niet dervende op onse schouderen laden, de ongemacken ende desastres die daer uijt souden connen ontstaen.’(51)

Het is na bestudering van de brieven niet na te gaan wie de definitieve beslissing uitstelde en of er dus sprake was van een tegenstelling tussen de gedeputeerde en de hoofdofficieren of tussen twee partijen binnen de scheepskrijgsraad. Op grond van beide reeds beschreven geschilpunten kan Cornelis als voor- en als tegenstander van de resolutie worden afgeschilderd. Gezien zijn voortdurende klaagzangen over de gebreken aan de schepen en het tekort aan munitie en bootsvolk, heeft Cornelis naar alle waarschijnlijkheid snel ingestemd met de bezwaren tegen het bevel om opnieuw de Noordzee op te gaan.

Conclusie

De analyse van de drie geschilpunten tussen Johan en Cornelis in de periode mei – juni 1672 toont aan dat de bestaande beeldvorming over Cornelis de Witt, althans voor een deel, niet tot historische feiten te herleiden valt. Hoewel het algemene beeld over de afhankelijkheidsverhouding tussen de broers bevestigd wordt, kan de constatering van Nicolaas Japikse, dat Cornelis ‘in de belangrijke, hem toevertrouwde opdrachten, bepaaldelijk ook in de deputatiën ter zee, niets was dan de uitvoerder van de door den raadpensionaris ontworpen plannen,’ afgewezen worden. Cornelis was in deze episode niet de serviele volgeling van Johan. Sterker nog: uit de analyse van de drie geschillen blijkt dat de gedeputeerde twee keer weigerde de plannen van de raadpensionaris uit te voeren. De keer dat hij wel tot uitvoering overging had hij tegenover zijn broer talrijke bezwaren geopperd en deze bezwaren bleken achteraf ook juist te zijn. In hoeverre de gedeputeerde zich heeft laten beïnvloeden door de familieband met de raadpensionaris, wordt uit de briefwisseling niet duidelijk. In ieder geval blijkt dat Cornelis tijdens de campagne van 1672 een veilige koers heeft gevaren tussen de bemoeizucht van zijn lastgevers en de belangen van de vloot.

Op basis van het beperkte bronnenonderzoek is het niet mogelijk algemeen geldende uitspraken te doen. Desondanks biedt het onderzoek argumenten voor een herwaardering van Cornelis de Witt. In de biografieën over zijn broer is hij voortdurend in een kwaad daglicht gesteld om Johan als vaderlandse held en vaderlandse heilige op een voetstuk te kunnen zetten. Daarbij zijn de biografen a priori uitgegaan van Johans morele superioriteit. De iconisering van Cornelis als slechte regent resulteerde echter in een scheef getrokken beeld over de verhouding tussen beide broers, dat nu niet meer aannemelijk is. Nieuw onderzoek naar Cornelis en naar zijn verhouding met Johan zal de traditionele beeldvorming ongetwijfeld verfijnen. Dan zal waarschijnlijk ook blijken dat de tegenstelling tussen de broers als de icoon van respectievelijk de slechte en de goede regent niet meer dan een negentiende-eeuwse historiografische constructie is.

Foto

Op 20 augustus 1918 werd op de Visbrug in Dordrecht een standbeeld van Johan en Cornelis onthuld. De kunstenaar, Toon Dupuis, heeft de visie van Japikse blijkbaar goed aanvoeld, want met enige verbeeldingskracht is in dit beeld de bovengeschetste beeldvorming over Cornelis en Johan te herkennen. Johan zit uitgeput op een stoel, vermoeid van het leidinggeven aan 's lands regering, terwijl Cornelis in zijn staatsierok rechtop, als een trotse regent achter zijn jongere broer staat. In de reeds geciteerde woorden van Jan Romein: 'Cornelis had geen verdiensten. Hij had geleefd en het was hem als zoveel andere familieleden wèl gegaan in de schaduw van zijn grote broer. Nu viel de schaduw van Cornelis op Johan.'

(foto: auteur)

Jaap de Haan (1977) studeerde geschiedenis aan de lerarenopleiding van de Hogeschool Windesheim (Zwolle) en aan de Vrije Universiteit (Amsterdam) bij de vakgroep Nieuwe Tijd. Dit artikel is een bewerking van zijn gelijknamige scriptie.

Summary

This article contains an analysis of the negative image of Cornelis de Witt (1623-1672), brother of grand pensionary Johan de Witt, in the Dutch historiography. It appears that Cornelis' reputation of a bad regent finds its origins in the biography of Johan by Nicolaas Japikse from 1915. Other historians, among them Johan Huizinga and Jan Romein, followed Japikse in his view of Cornelis. Research of the letters written by Johan and Cornelis in the period May –June 1672, at the time of the third English war, provides some arguments for the rehabilitation of Cornelis. As a general conclusion, it can be said that Japikse's opinion that Cornelis was nothing more than the servant of his younger brother, especially in the fleet in second and third English wars, is incorrect for the investigated period. The traditional image of Cornelis seems tot to be a nineteenth century historiographical construction.

Noten

1 J.L. van Dalen, *Mr. Cornelis de Witt* (Dordrecht 1918) 1. Helaas is Van Dalen er niet in geslaagd de door hem geconstateerde lacune in de vakliteratuur te vullen. Zijn boek is voornamelijk een feitelijk relaas zonder duidelijke bronvermelding. Inmiddels wordt in opdracht van de stichting De Dordtse Academie door Luc Panhuysen gewerkt aan een dubbelbiografie over Cornelis en Johan de Witt.

2 W.Th.M. Frijhoff, *Heiligen, idolen, iconen*, inaugurele rede Vrije Universiteit Amsterdam (Nijmegen 1998). Zie voor de uitwerking van dit thema bijvoorbeeld: N. de Roy van Zuydewijn, *Van koopman tot icoon. Johan van der Veken en de Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam rond 1600* (Amsterdam 2002); aldaar 259-275.

3 N. Japikse, 'Cornelis de Witt' in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 3 (Leiden 1914) kolom 1450-1453. Zie ook Japikse's ongenueanceerde stellingname over Cornelis: idem, 'De Dordtsche regeeringsoligarchie in het midden der 17^e eeuw', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, reeks 6 (1924) 1, 1-22; aldaar 20-21.

4 De briefwisseling is te vinden in R. Fruin en N. Japikse, *Brieven van Johan de Witt*, deel 4 (Amsterdam 1913) en in idem, *Brieven aan Johan de Witt*, deel 2 (Amsterdam 1913). Respectievelijk afgekort als *Brieven van* en *Brieven aan*.

5 P. Valckenier, *'t Ververd Europa, ofte politieke en historische beschryvinge der ware fundamenten en oorsaken van de oorlogen en revolutien in Europa, voornamentijk in en omtrent de Nederlanden zedert den jaare 1664 [...]* (1^e druk 1675; 2^e druk Amsterdam 1688) 666.

6 J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Verenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland*, 21 delen (Amsterdam 1749-1759) deel 13 (1755) en 14 (1756). Zie ook: P. Geyl, *De Wittenoorlog. Een pennestrijd uit 1757* (Amsterdam 1953) 509-512; voor Wagenaars rol in de Wittenoorlog: L.H.M. Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (s-Gravenhage z.j. [1996]).

7 P.B.M. Blaas, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', *Theoretische Geschiedenis (TG)* 9 (1982) 271-303, aldaar 271-277; J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990) 15-58.

8 Dit besef speelde bij sommigen al sinds de tweede helft van de achttiende eeuw. Zie: J Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (s-Gravenhage 2001) 226-240; P.M.B. Blaas, 'Het karakter van het vaderland.

- Vaderlandse geschiedenis tussen Wagenaar en Fruin, 1780-1840' in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 365-389.
- 9 Tollebeek, *De toga van Fruin*, 16-22; R. Fruin, 'De opartijdigheid van den geschiedschrijver' in: idem, *Verspreide geschriften*, 10 delen ('s-Gravenhage 1900-1904) deel 9, 274-299; aldaar 276-280, 285-293.
- 10 Blaas, 'De prikkelbaarheid', 279-281.
- 11 Eerder verschenen studies over Johan de Witt van P. Simons, *Johan de Witt en zijn tijd*, 3 delen (Amsterdam 1832-1842); J. Geddes, *History of John de Witt, grand pensionary of Holland* (New York 1880); G.A. Lefèvre-Pontalis, *Vingt années république parlementaire au dix-septième siècle: Jean de Witt, grand pensionnaire de Hollande*, 2 delen (Parijs 1884). Over Geddes' boek schreef Fruin een vernietigende recensie: 'Geddes over De Witt', in: Fruin, *Verspreide geschriften*, deel 9, 145-160.
- 12 N. Japikse, *Johan de Witt* (1e druk 1915; 2e druk, Amsterdam 1928).
- 13 W.E. Krul, 'Een standbeeld voor Johan de Witt' in: idem, *Historicus tegen de tijd. Opstellen over leven & werk van J. Huizinga* (Groningen 1990) 162-163.
- 14 Japikse, *Johan de Witt*, 362.
- 15 Deze weergave van Cornelis'optreden in Dordrecht tussen 1648 en 1657 blijkt in elk geval niet uit het 'Register van de officieren', lijsten van regentenfuncties met hun bezetting in Dordrecht. Cornelis nam tot 1657 een marginale positie in de Dordtse politieke arena in. Pas na het vertrek van zijn vader naar Den Haag in 1657 kon Cornelis een machtsbasis in Dordrecht ontplooien. Stadsarchief Dordrecht, stadsarchieven in de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1572-1795), archief 3, inventarisnummer 1901, register van de officieren (1563-1662).
- 16 Japikse, 'Cornelis de Witt', 1451.
- 17 Japikse, *Johan de Witt*, 281-283.
- 18 Ibidem, 93.
- 19 Ibidem, 321.
- 20 Japikse, *Johan de Witt*, 281-283.
- 21 J. Huizinga, 'Een nieuw boek over Jan de Witt' in: idem, *Verzamelde werken*, deel 2 (Haarlem 1948) 84.
- 22 J. Romein, 'Johan de Witt. Ruwaard der vrijheid' in: J. en A. Romein, *Erfolgers van onze beschaving* (1e druk 1938-1940; 7e druk, Amsterdam 1956) 381. J.C. Boogman bestrijdt dit en wijst erop dat Engeland en Frankrijk met het verdrag van Dover (1670) tegen hun *raison d'état* in gingen. Het was in geen van beider belang dat de ander de Republiek zou bezetten. Dat Johan om deze reden een aanvalsverdrag tussen beide landen aanvankelijk niet geloofde, noemt Boogman dan ook logisch. J.C. Boogman, 'De *raison d'état*-politicus Johan de Witt', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 90 (1975) 379-407.
- 23 Romein, 'Johan de Witt', 384 en 391. In de literatuurlijst bij dit artikel (blz. 891-892) staat de recensie van Huizinga niet vermeld, maar de zinsnede 'Nu viel de schaduw van Cornelis op Johan' doet toch vermoeden dat Romein zich door Huizinga heeft laten inspireren.
- 24 H.H. Rowen, *John de Witt. Grand pensionary of Holland* (Princeton 1978). Van dit boek is een Nederlandse bewerking verschenen: idem, *Johan de Witt. Staatsman van de 'Ware Vrijheid'* (Leiden 1985).
- 25 Rowen, *John de Witt*, 154-157, 162-163. Rowen noemt het patronagesysteem 'de sleutel voor een effectieve politiek.'
- 26 Ibidem, 505.
- 27 Ibidem, 11.
- 28 Zie de rede van Japikse, uitgesproken bij de onthulling van het standbeeld op 12 juni 1918: idem, *Waardeering van Johan de Witt* ('s-Gravenhage 1918).
- 29 Japikse, *Johan de Witt*, 93; Romein, 'Johan de Witt', 391.
- 30 Japikse, *Johan de Witt*, 132-133, 205-206. Japikse noemt het aanwenden van zijn positie voor het verkrijgen van obligaties een 'menschelijke zwakheid'. Dat hij met deze waardepapieren feitelijk handel dreef noemt hij een geval, dat 'van nog enstigeren aard was.' Maar toch, schrijft Japikse, 'ben ik niet geneigd hem de pas genoemde zonde al te zwaar aan te rekenen' (pagina 132-133).
- 31 P. Geyl, 'D'Estrades' beweringen omtrent de omkoopbaarheid der Nederlandse regenten', *Nederlandsche Historiebladen* 2 (1939) 163-173, aldaar 166.
- 32 R. Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter* (1^e druk 1996; 2^e druk, Amsterdam 1998) 192-193.
- 33 Voor een overzicht van de vlootcampagne van 1672, zie: J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen*, deel 2 (2^e druk, Haarlem 1858-1862).
- 34 Nationaal Archief (NA), Archief De Witt-Beyerman, 4. De brieven van Maria van Berckel aan haar man zijn voor deze periode waarschijnlijk verloren gegaan.
- 35 Deze brieven bevinden zich respectievelijk in: NA, Archief van de Staten-Generaal (1550-1795), admiraliteitsliassen 1672 (ordinaris), 5605-II; Rijksarchief Zuid-Holland, Archief van de Staten van Holland en West-Friesland (1572-1795), archief raadpensionaris Johan de Witt, correspondentie met de gedeputeerden op de vloot (1672), 2707 (2-8). Cornelis de Witt aan de Staten van Holland, 15 mei 1672, archief Johan de Witt, 2707; Johan de Witt aan Cornelis de Witt, 21 mei 1672, *Brieven van* deel 4.
- 36 Cornelis de Witt aan Maria van Berckel, 16 mei 1672, De Witt-Beyerman, 4.

- 37 Het rapport van kapitein De Munnick is onderdeel van Cornelis de Witts brief aan de Staten van Holland, 13 mei 1672, archief Johan de Witt, 2707.
- 38 Johan de Witt aan Cornelis de Witt, 15 mei 1672, *Brieven van*, deel 4.
- 39 Cornelis de Witt aan Johan de Witt, 19 mei 1672, *Brieven aan*, deel 2.
- 40 De Jonge, *Zeevezen*, deel 2, 279-280.
- 41 Cornelis de Witt aan Johan de Witt, 19, 21 en 23 mei 1672, *Brieven aan*, deel 2. Johan de Witt schreef Cornelis de Witt tussen 19 en 25 mei drie keer, namelijk op 21, 22 en 24 mei. Deze brieven gingen onder andere over een bezoek van de Secrete Zeezaken aan de vloot. Pas op 26 mei bracht hij Cornelis' brief van 19 mei ter sprake. *Brieven van*, deel 4.
- 42 Cornelis de Witt aan Maria van Berckel, 26 mei 1672, De Witt-Beyerman 4.
- 43 Johan de Witt aan Cornelis de Witt, 22 mei 1672, *Brieven van*, deel 4. De brief van de raadpensionaris ging vergezeld van een resolutie van de Secrete Zeezaken met dezelfde strekking.
- 44 Cornelis de Witt aan Johan de Witt, 26 mei 1672, *Brieven aan*, deel 2.
- 45 Cornelis de Witt aan Johan de Witt, 29 mei 1672, *Brieven aan*, deel 2.
- 46 Cornelis de Witt aan Johan de Witt, 28 mei 1672, *Brieven aan*, deel 2.
- 47 Johan de Witt aan Cornelis de Witt, 10 juni 1672, *Brieven van*, deel 4.
- 48 Cornelis de Witt aan de Staten-Generaal, 11 juni 1672, archief Staten-Generaal, liassen admiraliteit (ordinaris) 5606-II.
- 49 Gelet op de tijd waarin Johan en Cornelis elkaars brieven beantwoordden is het redelijk aan te nemen dat Johans brief van 10 juni drie dagen later door Cornelis is ontvangen.
- 50 Cornelis de Witt aan Johan de Witt, 14 juni 1672, *Brieven aan*, deel 2.
- 51 Cornelis de Witt aan Johan de Witt, 15 juni 1672, *Brieven aan*, deel 2, en aan de Staten van Holland, 16 juni 1672, archief Johan de Witt, 2707. Het citaat is afkomstig uit de laatste brief.